

"אתה זוכר מעבר למה שמתר"

נתן אלתרמן על-פי יעקב אורלנד ואבות ישורון

רוחמה אלבג

בשנות החמישים ראה אור ספר הילדים "פתחו את השער" מאת קדיה מולודובסקי, ובו אחדים משירי המשוררת שכתבה באידיש. השירים שבספר הצנום הפכו לנכסי צאן ברזל בזכות התרגומים שנעשו בידי משוררים כלאה גולדברג ופניה ברגשטיין שכל אחת מהן תרגמה שיר אחד. יתר השירים כ"גלגוליו של מעיל", "סנדלים" ועוד, היו פרי-מלאכתו של נתן אלתרמן, שבין היתר תרגם גם את השיר הנודע "הילדה אילת", הפותח במשפט המציין את מקום ההתרחשות - "בְּנֶרְשָׁה בְּפֶרֶךְ נִדְחָה/ בִּיצָה, חָצֵר וּבֵית שָׁח"...

מבין הקוראים הרבים היו בוודאי אחדים שלא שיערו שיוצרים של "כוכבים בחוץ" (1938) ו"שמחת עניים" (1941), היה מסוגל לתרגם מאידיש באופן כה מוצלח וגם למסור באופן מהימן את האווירה הנוגה באותם בתי-עוני שבגלות הרחוקה והנידחת. והיו מן הסתם אחדים שלא שיערו שהמשורר הבוהמיני המזוהה עם העיר תל-אביב, נולד ב-1910 בוורשה וגדל בה עד גיל ארבע, ממנה עבר יחד עם בני משפחתו לקייב ומשם לגימנסיה "מגן דוד" בקייב, כשהאידיש "האסורה" שגורה בפיו היטב, אם כי כבר אז דיבר וכתב בעברית ואף בלט בכישרונו כמשורר המוסר שירים לעיתון הגימנסיה "חרף ביישנותו ונטייתו להבליע עצמו" (דורמן, 1991).

נתן אלתרמן שעלה לארץ ישראל בגיל חמש-עשרה, המשיך את לימודיו בגימנסיה הרצליה ובבחרותו יצא ללימודים בפריז והוא שב בשנות השלושים לתל-אביב ובה החל לכתוב שירה שכעבור זמן סללה את דרכו והוא הפך לאחד מהמשוררים המרכזיים וממוביליו של מהלך שירי חדש. בין העיר וורשה בה נולד וגדל, או קייב וקייב שהיו צמתים חשובים בתולדותיו וכן לשון האידיש שהייתה מוכרת לו היטב כמו גם לשותפיו לתרגום של "פתחו את השער", שלא התכחשו מעולם לעברם וכתבו עליו ללא מעצורים, בינו לבינם ולבין עברו הישן והמושכח - הייתה פעורה תהום.

ביצירתו הענפה ובמעמדו שהפך עם השנים לבלתי מעורער לא היה הד, ולו קלוש ביותר לאותן שנות-ילדות שאמנם לא היו בפרבר נידח בוורשה, כי אם בדירה גדולה ומרווחת, כשאביו יצחק היה בין מקימי "גן ילדים עברי" בעיר שקהילתה מנתה כמאה וחמישים אלף יהודים בתקופה האמורה. כמו כן לא היה כל איזכור לשנות לימודיו בגימנסיה המהוללת "מגן דוד" בקישינייב, ואף לא לנופים ולחוויות שליוו את ילדותו ונעורו – אלה ועוד נותרו החורים השחורים שבחוף.

אלתרמן נמנע באופן עקבי מהתייחסות לכמה פרקים ביוגרפיים משמעותיים בתולדותיו והוא העדיף למחוק פרק זה ולטשטש את קשריו עם מה שייצגו הגלות והעולם הישן ואף הקפיד להעלימם מיצירתו באופן מעורר השתאות, בנימוק שלביוגרפיה אין מקום בשירתו. אולם זה, כפי שנראה, לא היה המניע היחיד להסתייגותו המוחלטת מציון או שימוש בפרטים ביוגרפיים שעיקרם השנים שטרם עלייתו לארץ. מירון (2001), מציין בהקשר זה כי אלתרמן נמנע באופן נחרץ מהחדרת חומרים אוטוביוגרפיים וכן הוא "לא כתב אף שורה אחת של זיכרונות, וככל הידוע לנו גם לא השמיע דיבורי זיכרון באוזני איש".

מהלך זה, שהיה ללא ספק מחושב והחלטי, בולט גם ביחסיו עם קבוצת המשוררים שאחדים מהם היו חבריו הקרובים. קבוצת "יחדיו" שמרכזתה היא בתל-אביב ובה נמנו בין היתר – אברהם שלונסקי, רפאל אליעז, יעקב הורוביץ, ישראל זמורה ועוד, ושיצירתם ראתה אור בעיקר בשבועון הספרותי "טורים". לימים תצטרפנה אליהם המשוררות לאה גולדברג ויוכבד בת-מרים ויחד יהוו קבוצת שירה מרכזית שתפעל בשיתוף עד שנות הארבעים. הם הרבו לכתוב בשלבים שונים בחייהם על "ביתם הישן", כשם הקובץ הנודע שכתבה לאה גולדברג ופורסם ב-1942 זמן לא רב אחרי צאת "שמחת עניים".

בין היוצרים הללו ויחסיהם הטעונים, גם במורכבות הקשר שביניהם וגם במתחים שנוצרו בעקבות מאבקי כוח ושיפוט פואטי, מאבקים שהתחוללו בעיקר במהלך שנות הארבעים, בלטו שני משוררים שיחסיהם המיוחדים עם נתן אלתרמן שופכים אור על אישיותו כמו גם על ייחודו, ובין היתר גם מצביעים על הצד הנסתר שלו ועל מקומו של מימד הזיכרון בעולמו. כל אלה תוארו ביצירתם של מי שהיו קרובים-רחוקים, ושבאמצעותם ניתן לעמוד על קשר השתיקה שגזר על עצמו אלתרמן בנוגע לפרקי הביוגרפיה המוקדמת שלו, כמו גם בשמירה קנאית על חייו הפרטיים.

המשורר יעקב אורלנד יליד העיירה טטייב שבאוקראינה (1914), והמשורר יחיאל פרלמוטר, הוא אבות ישורון, יליד העיר קראסינסטאו שבפולין (1904), היו כאמור

מקורבים לאלתרמן, אולם שלא כיתר חברי הקבוצה ופגישותיהם התכופות בבתי הקפה התל-אביביים, על ההווי המיוחד שנוצר ביניהם, היו אורלנד וישורון, גם מתבוננים מבחוץ בחבורה המגובשת, וגם קרובים אליו באופן שונה בשלבים שונים ולאורך כל חייו. שניהם היו בבחינת עדים מסוג אחר לחידת אישיותו הבלתי-מפוענחת של אלתרמן וביצירתם מואר פן שהוא ביקש לגנוז או לחילופין שהיה לו מעצור מפניו.

שתי הפרספקטיבות הללו, של אורלנד וישורון, הן בבחינת חוליה נוספת למחקר רב-הפנים המבקש להתחקות אחר המשורר ומראות השתיה שהזינו את יצירתו, והן עוד חוליה המנסה להשלים ולפענח לא רק את אישיותו ואת השלבים בהתפתחותו האינטלקטואלית, אלא גם מהוות מראה מעניינת לתקופה מסוימת מאוד במקום מוגדר. באמצעותן ניתן גם ללמוד גם על תופעה שהייתה סבוכה עבור הדור ה"בלתי מקומי", שיצירתו נאלצה להתמודד עם פניו של המקום החדש ולסגל מראות אחרים, וכן לכתוב עליהם בשפה הרעננה והחדשה שהייתה רחוקה שנות-אור מכל מה שהכירו ונשאו עימם מבית אבא. דוגמא מובהקת הוא אבות ישורון שיידון כאן, שרק כאשר העז להכניס לשירתו רסיסים מלשון אמו, יכול היה לארח בה את הלשונות כולן (לחמן, 2009).

כך למשל, מתאר יעקב אורלנד את פנייתו הגלויה והנרגשת לחברו שזה עתה יצא ספרו "כוכבים בחוץ" (1938), ואשר היה בגדר מהפך בתולדות השירה העברית ושאוירתו "רוויה שמחת-חיים ושכרון-יופי" (גולומב, 1961). אורלנד מאיר צד אחר באווירה המשכרת ובהתפעלות שאפפה את היישוב ערב מלחמת העולם השנייה, כשהוא חושף כי מבעד לחגיגות המרחפת בין דפי הספר יש מימד של הסוואה או העמדת פנים של אלתרמן שבספרו הראשון בחר לשתוק בכמה נושאים מהותיים. אורלנד בחר להגיב דווקא בשיר אותו הוא מקדיש לחברו ואשר בו הוא מפציר באלתרמן לגלות פנים אחרות.

בספר שיריו הראשון של יעקב אורלנד "אילן ברוח" (1939), הוא מסיר את הלוט מהביוגרפיה המושתקת שלהם, כמו למשל, את עובדת לידתם במקום אחר ואת הקשר הבל-יינתק למולדת האחרת, שאין מילוט ממנה. בשיר, שהוא נטול כותרת, תובע אורלנד מאלתרמן "בוא נסע מְפָאן לְדָרְכִים הַגְדוּלוֹת", ומתכוון להוביל את חברו הטוב לאיזשהו מקום הרחק מכאן "שֶׁם נוֹלְדָנוּ אֵי פְעַם שְׁנֵינוּ". המחסום העקרוני של אלתרמן בנוגע לעברו לא מניח לאורלנד המפתה אותו לצאת עימו לכרי המרעה, אל הפלג ולנופים אחרים לכאורה. יותר מכך הוא כמו מציב מראה בפניו של אלתרמן המסויג והמנוכר, וטוען בפניו כי דיוקן אחד לשניהם "כִּי פְּכָה דוֹמִים מְרָאֵינוּ" (בוא נסע מכאן). ספק הפצרה ספק תחינה

זו נובעת מעיקשותו של אלתרמן לטשטש והלסתיר את עברו, ומכאן גם להחיל עמדה זו גם על סביבתו תוך ניצול מעמדו והשפעתו על החבורה. זאת ועוד, המאמץ הכביר שהוא עשה במחיקת פרקים נכבדים מחייו, התפרצו באופנים שונים וגררו התנהגות תוקפנית כלפי הסובבים אותו.

בניגוד אליו אורלנד היה שקוע לחלוטין בעברו כפי שמראה ליפסקר (1999), ובפנייה הזו הוא מבקש יותר מגושפנקא מהאב הגדול והבלתי-מעורער של השירה העברית החדשה, להתמודד עם העבר המשותק, עם ההכחשה וההשכחה של ילדותם, גם אורלנד למד בגימנסיה "מגן דוד" והוא מצא לא מעט קווים משותפים ביניהם. למעשה מפציר בו אורלנד להתבונן אגב כך בעצמו, להיות גלוי יותר, פתוח ונטול מסכות.

וולף-מונוזון (2005), מראה למשל, כי אורלנד בניגוד לחברו, היה משורר המודע מאוד לביוגרפיה האישית שלו ולהשפעת בית הוריו עליו וכן לחוויות שעיצבו את אישיותו היצירתית, אולם הוא היסס לתת למשקעים האוטוביוגרפים ביצירתו המוקדמת מקום בולט וגלוי. למרות זאת, כפי שנראה בספר שיריו הראשון הוא נקט במהלך נועז ביותר, ולמרות "רוח התקופה", אין בו ולו שיר אחד שניתן להצביע עליו כשיר ארץ-ישראלי ונעדרים ממנו כמעט לחלוטין תמונות מארץ-ישראל (ליפסקר, שם).

הנחה זו מחזקת את הטענה כי השפעתו של אלתרמן והמודלים שהוא הנכיח בשירתו בלמו במידה מסוימת, גם את יתר בני החבורה. יעקב אורלנד חושף את מסכת הקשרים ביניהם, דבר שהתאפשר רק עם מותו של אלתרמן ב-1970, או אז הוא שב ובוחן את יחסיהם במחזור השירים "נתן היה אומר" (אורלנד, 1997). מחזור שירים זה נתקבץ לאורך שבע-עשרה שנים, כשאורלנד אוסף פתקים ורשימות, קטעי אמירות של אלתרמן עצמו ושל אחרים עליו, כשאחדים מן השירים אף הושמעו באוזני אלתרמן עוד בחייו, כפי שמציין אורלנד במבוא. אסופה זו מכילה צרור ממארים מחברותם רבת השנים, שהתאפיינה בנאמנות בלתי-מבוטלת של אורלנד לחברו, בעוד זה האחרון פתח לעתים בפני רעו הנאמן את סגור ליבו. כך למשל מצוטט אלתרמן האומר לאורלנד "מסוכן לדבר איתך, אתה זוכר מעבר למה שמותר", משפט המעיד יותר מכל על יחסו של אלתרמן לסוגיית הזיכרון המוגבל שהיה לחם חוקו (אורלנד, שם, עמ' 43).

עם זאת, הקשרים ביניהם התאפיינו ואולי אף התאפשרו בשל ההערצה המוחלטת של אורלנד לחברו. אורלנד שבית גידולו היה בעיירה השקועה כל כולה בעולם המסורתי מרחיב לגבי פכים עלומים שאלתרמן התרחק מהם והנעוצים בהדחקה מוחלטת של

הביוגרפיה שלו שלשיטתו איננה עניין לפואטיקה שלו. מבעד למעטה זה מסגיר אורלנד את יחסו של אלתרמן למסורת. את "פֶּה מִתּוֹךְ הַמַּיִם", ניתן לקרוא גם כוידוי מאת אלתרמן על החסך שחש בנוגע לתרבות היהודית האותנטית כזו שצמחה בעיירות.

"הִיָּה אֹמֵר לִי:
'אֲנִי מְקַנָּא בְּךָ שְׂזָכִיתָ לְשָׂאב מִן הַמְּקוֹרוֹת...
אֲצִלִּי הִיָּתָה רַק קֶצֶת-מְסֻרָת,
וּמִצֵּד אֶחָד בְּלֶבֶד...
הִיָּה מְבַקֵּשׁ תְּמִיד שְׂאֵפִים לֹו טַעְמֵי הַתּוֹרָה..."

מכאן נראה כי אלתרמן עטה מסכה שהוסרה לרגעים ועל-פי מירון הייתה לו לאלתרמן "מסכה רשמית" (מירון 2005, עמ' 60). אבות ישורון מחזק דיוקן זה ומרחיב לגבי יחסו עם החבורה שהיו מתנשאים משהו - "היה איזה כיסוי שהתכסה בו, של לעג, של אי-אמונה. זה היה יחסו אל כולם" (צורית, 1995, עמ' 108).

מירון מבהיר כי אכן יחסו לא היו תמיד חמימים ונדיבים, והם נובעים מהעובדה שהוא "גדל כאדם מנותק מאפשרות של מגע ישיר עם הזולת ואולי גם עם עצמו – עם ה'אני' הרגשי והיצרי המודחק לשירתו" וכן ש"הוא לא היה אדם המוכן להגיד משהו אמיתי על עצמו ועל רגשותיו" (2005, שם).

אורלנד מחזק את הרושם כי אלתרמן היה נבדל מכולם, ולא רק ביחסו לביוגרפיה שלו, אלא בטיב קשריו עם הסביבה שהיה בה דבר-מה לקוי. ביחידה נוספת שבמחזור "נתן היה אומר", נוקט אורלנד לשון זהירה ומנסה לרכך את הדימוי הפוגע והמשתלח של אלתרמן. למרות ההילה של היושבים המתמידים בבתי הקפה והחבורות הספרותיות הסוערות ומלאות הענין, התנופה היצירתית הגדולה וההערצה שספג, היו קשריו של אלתרמן עם חבריו בעייתיים ביותר. את הבעייתיות הזו עוטף אורלנד באיצטלא של קדושה, למרות שהכיר, כאמור גם את מזגו הסוער של אלתרמן ויחסו המשפיל, לעתים, לבני החבורה. וכך מתארו אורלנד בשיר "איש רעים להתרועע" –

"דְּבוּרוֹ עִם רַעֲיוֹ לֹא הָיָה 'כְּדַבֵּר אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ'.
לֹא, לֹא. שְׂתַקֵּן הָיָה. מְבַרֵּאָתוֹ. מְעַבֵּר לְבְרִיאָתוֹ.
דוּמְיָה מִן הָאֱלֹהִי שְׂרָתָה בּוֹ."

דיוקן אפוף הערצה זה לא היה נמסר מפיו של אבות ישורון שיחסו עם אלתרמן היו סבוכים ביותר, גם בשל מזגו הסוער של אבות אך גם לאלתרמן, כפי הנראה היו סיבות משלו להתרחק מהמשורר שהוא הוקיר ביותר. יחסו עם ישורון כמו גם חששו מעלייתו

לארץ של המשורר האידי אברהם סוצקבר פוקחת את המבט ומחזקת את חששו של אלתרמן מיריבים פואטיים וחרדה בסיסית מקעקוע מעמדו. כך למשל, מוסר מירון, את יחסו האמביוולנטי של אלתרמן למשורר האידי אברהם סוצקבר שהיה בעיניו "משורר כל כך מושלם, עד שחשוב מאוד שהוא יעזוב את הארץ בקרוב (מירון, 2010), יחסים דומים וחששות זהים עורר בו גם אבות ישורון ופרשת יחסיהם רצופת עליות ומורדות.

אמנם ישורון מתאר את "הקרינה החזקה שהקרין אלתרמן על סביבותיו" ושופך אור על הימים הראשונים ההם - "זו הייתה מן תקווה משותפת, התבוננות יחד על שירה עברית, על כתיבה, על קריאת שירים, על היותנו משוררים וסופרים צעירים בתוך ציבור סופרים של הספרות העברית בעצם היינו כולנו שיכורים מן היחד שפָּנו, לא חשבנו הרבה..." (צורית, 1995, עמ' 107-108)

פרי (2009), מתאר מנגד את הדינמיקה השלילית בין ישורון לחבורת "טורים" שבראשה עמדו א.שלונסקי ונ.אלתרמן וגם במה שיהיה אחר-כך חבורת "מחברות לספרות" בראשות אלתרמן - "ביניהם היה אבות נספח מזולזל, מכוסה בצל. 'הבדואי מפולניה', כינו אותו שם". ישורון מצידו יאמר "אני מעיירה קטנה... פחדתי להצטרף לכל זה... אלתרמן הרגיש בזה ולא אהב אותי. למרות הדרך-ארץ שנהג כלפי, הוא הגיב בצורה אלימה כלפי מתנגדיו" (צורית, שם, שם).

אולם, התחרות הסמויה שהייתה כפי שיוכן הרבה יותר מויכוח כזה או אחר על שירה, הייתה קשורה באישיותו המוחצנת וברקע הביוגראפי המוצהר והמדובר של ישורון, ומכאן מובנת גם ההתנגדות של אלתרמן לכל מה שייצג יריבו המוערך. ישורון מתאר את ההתרחשויות שהתחוללו סביב פרסום קובץ שיריו "צום וצימאון" שהיה בעל גורם משפיע על יחסיו עם אלתרמן, שכפי הנראה השיר כבש אותו וכעבור שבועיים פרסם את "משהו כחול, כחול מאוד", שהיו בו זיקות והשפעות מ"צום וצימאון". אלתרמן אף הודה בכך בעקיפין והסביר שהוא מוחק את העקבות, ולבסוף לא הכניס את השיר לקובץ "כוכבים בחוץ" (השיר ראה אור בכינוס הכרונולוגי של שיריו 1931-1935).

בשנות השמונים יכתוב ישורון את קטע הפרוזה "חוזר על הפתחים" שיכונס בקובץ "הומוגרף", המשרטט בעדינות רבה אם כי בישרות את העליות והמורדות ביחסיו עם אלתרמן. בין היתר עולים שוב המתחים סביב "משהו כחול, מאוד כחול", או אז מרחיב ישורון כי באותה תקרית אלתרמן חשש ממעמדו של ישורון ואף צעק עליו קבל עם ועדה "אתה מתנשא למלך". לעומת זאת, ממשיך ישורון לתאר מסכת שלמה של חברות מוזרה.

כך למשל, במלחמת השחרור כשנסעו יחד בטנדר "כיסה אותי בכל השמיכות שהיו לו... בדאגה של אח גדול", ובהמשך מתאר את טיוליהם מלאי העליצות ברחוב דיזנגוף, רחוב ששניהם היו "מכורים" אליו.

עם זאת ולמרות הכל ידעו יחסיהם תקופות ארוכות של שתיקה והתעלמות, מצד אלתרמן, וישורון מצא עצמו לבד. אחת ההתפייסויות הזכורות לטוב הייתה עם פרסום "עיר היונה" (1957). היה זה חצקל איש-כסית שאילצם להתפייס, והשניים נפלו זה על צוואר זה מתייפחים בבכי. בעיצומה של המסיבה לכבוד הספר אלתרמן מסר לאבות את ספרו החדש וכתב לו הקדשה מרגשת וזו לשונה: "לאבות ישורון, / לאח הפלאי, / אשר מדי דברו שיר / אנו חשים טיבו של חסד עליון / מאת אוהבו תמיד, / (כן תמיד!) / נתן". (צורית.שם, עמ' 192).

כעבור זמן קצר שוב פלט אלתרמן, באחד מרגעי הגילופין שלו, דברי לגלוג על אבות והפעם היה נתק לצמיתות. יחסיהם רצופי העליות והמורדות תמו, באופן פרדוקסלי, רק שלוש שנים אחרי מותו של אלתרמן, או אז יתפייס המשורר החי עם המשורר המת בשיר מצמית במיוחד שרב בו הגלוי. ב"אֶתְרִימָן", שיכונס ב"השבר הסורי אפריקני" (1974), מסכם אבות ישורון את טיב יחסיהם של אלתרמן ושלו אגב חשבון עם הסביבה כשבעקפיין הוא מצביע על הפגם הבסיסי באישיותו של מי שלא היה מוכן להתבונן בעברו ומשום כך דן את עצמו לנידוי עצמי.

ישורון שנולד בערב יום-כיפור, ומצא בכך סמליות רבה, מוכן להתיר נדרים ואיסורים ולמחול למשורר שהלך לעולמו, ולזכרו כתב את "אחרימן", שכל מילה שתאמר עליו מיותרת –

"אֶתְרִימָן. אֶתְרִימָן. מִסְתוֹכֵב לִי בְּרֵאשׁ
הַשֵּׁם הַזֶּה כְּמָה זְמַיִם וְאֵינִי
יְכוֹל לְהַזְכֵּר אֵיפֶה רְאִיתִי
אֶת הַשֵּׁם הַנּוֹרָא הַזֶּה...
פְּעַם לְשִׁבְעִים מֵת אֶתְרִימָן...
נוֹשְׂאֵי הַשֶּׁבֶל לֹא רָצוּ לְהַבִּיט עָלַי:
הֵנָּה לֹא הִתְרִים אוֹתָהּ. הִתְרִים אֶת עֲצָמוֹ".

כתבים:

אלתרמן, נתן (1986). שירים 1931-1935. ת"א, הקיבוץ המאוחד. עורך: מנחם דורמן
אורלנד, יעקב (1939). אילן ברוח, "גזית" (בהוצאתו של המשורר אברהם טלפיר). בתוך: מבחר כתבים,
כרך א'. ירושלים ותל אביב, מוסד ביאליק ומחברות לספרות.
אורלנד, יעקב (1997). מבחר כתבים, נתן היה אומר, חלק ג', ירושלים ותל אביב, מוסד ביאליק ומחברות
לספרות, עמ' 13-84.
ישורון אבות (1974). השבר הסורי אפריקני, ת"א, ספרי סימן קריאה / מפעלים אוניברסיטאיים.
ישורון, אבות (1985). הומוגרף, ת"א, הקיבוץ המאוחד.
יוסקוביץ, ז' (1945). עורך. פתחו את השער, ת"א, הקיבוץ המאוחד.

בבליוגרפיה

גולומב ה' (1961). "בדיות וקניינים – עיונים בשירת אלתרמן", קשת, חוב' יא, עמ' 61-30. עמ' 30.
דורמן, מ' (1991). נתן אלתרמן: פרקי ביוגרפיה / ערכה והביאה לדפוס דבורה גילולה, רמת-גן, הקיבוץ
המאוחד בסיוע מוסד אלתרמן. בעיקר עמ' 35-49. דורמן מביא שיר שכתב הנער שכולו עדות למראות
שניגלו לפני בני המשפחה בעת המעבר מקייב לקישיניב על הפליטים הרבים והמצוקות שפגשו בדרכם.
וולף-מונזון ת' (2005). "שיר השירים לעמל" – זיקתו של יעקב אורלנד לתנועת הנוער העובד", עיונים
בתקומת ישראל, כרך 15. עמ' 392-373. הציטוט מעמ' 374.
לחמן, ל' (2009). "אולי זו לא עברית. אולי זה בן-אדם שחי כאן והולך ברחוב": על אבות ישורון.
מעריב, תרבות, 9.9.2009.
ליפסקר, א' (1999). "מולדת הרימון — ארץ-ישראל בשירת יעקב אורלנד", בתוך: קטלוג התערוכה
מולדת הרימון: ארץ-ישראל בציורי שמואל בונה ובשירת יעקב אורלנד, המוזיאון הפתוח תפן. עמ' 83-
95
מירון, ד' (2001). פרפר מן התולעת: נתן אלתרמן הצעיר, אישיותו ויצירתו: מחזורי שיחות. ת"א,
האוניברסיטה הפתוחה. כרך א'. מחזור שיחות ראשון: 1910-1935. עמ' 60-61
מירון, ד'. (2010). "לילה טוב נסיך מתוק" עם מותו של א. סוצקבר, הארץ, תרבות וספרות 29.11.10
פרי, מ' (2009). אבות בכיסוי שלונסקי: על אבות ישורון וסימן קריאה, באתר הספרייה החדשה.
צורית, א'. (1995). שירת הפרא האציל – ביוגרפיה של אבות ישורון, ת"א, סימן קריאה והקיבוץ
המאוחד.
שחם, ח' (1994). "כי ככה דומים מראינו": שירת יעקב אורלנד בזיקת-אח לשירת אלתרמן". דפים למחקר
בספרות, כרך 9, עמ' 75-100.